

KÖNÜL SALMANOVA

ADPU

konul_salmanova@mail.ru

LAYLA VƏ OXŞAMALARDA NİDA

Açar sözlər: layla, oxşama, nidalar, “ay” nidası, “ey” nidası, “lay-lay” nidası

Ключевые слова: колыбельная, причитания, междометие, междометие «ай», междометие «эй», междометие «лай-лай».

Key words: lulling, lallaby, interfections, “ay” interfection, “ey” interfection, lay-lay interfection

Layla və oxşamalar uşaqların tərbiyə nərdivanının ilk pillələri hesab oluna bilər. Çünki həyata yeni gəlmiş körpənin ilk eşitdiyi sözlər, ilk duyduğu hisslər məhz bu şeirlərdən başlayır. Analarımızın, nənələrimizin, doğmalarımızın həzin səsləri, incə duyğuları ilə deyilən bu sətirlər uşağın gələcək inkişafında baza rolunu oynayır. Sözsüz ki, bu şeirlər uşaqlara ən müsbət insani keyfiyyətləri (xeyirxahlıq, əliaçıqlıq, səmimilik, alicənablıq, vətənpərvərlik və s.) aşılmalıdır. Körpələrin yeni inkişaf etməkdə olan kövrək beyinlərinə təsir etmək üçün bu şeirlər adi və sadə sözlərin düzümündən ibarət olmamalı, daha təsiredici, emosional və qulağayatımlı olmalıdır. Uşaq şeirlərinin ahəng və musiqisinin yaranmasında vokativ sözlər, ədatlar, ritmik sözlər, uşaq sözləri böyük rol oynadığı kimi nidalar da bu funksiyanı yerinə yetirə bilər.

Nidalar uşaq şeirinin formaca ahəngdarlığını, məzmunca emosionallığını təmin edən vasitələrdəndir:

Qızıl üzük arası,
Laylay gözümlə qararı,
Yuxuya get, yoruldum,
Ay canımın parası.
Balam **laylay**, a **laylay**!
Gülüm **laylay**, a **laylay**! (13, 384).

Ümumi şəkildə götürüldükdə uşaq şeirinin lüğət tərkibi üçün isim, sifət və fəllər daha səciyyəvidir. Bunlar daha tutumlu sözlərdir. Bu sözlərin semantik həcmi də çox genişdir. Əsas fikir, obrazlar həmin sözlərdə çox uğurlu verilə bilər. Uşaq şeirində həmin sözlər həm mənə vahidi, həm də ritm, ahəng yaradan vasitə kimi çıxış edir. Köməkçi sözlərdə belə geniş imkan yoxdur. Nidalar, ədatlar laylalarda yalnız bu funksiyada çıxış edir, ritm və ahəng məqsədi güdür.

Bunun bir səbəbi də odur ki, nidalar obyektiv aləmə insanın fərdi, subyektiv münasibətinin ifadəsidir. Öz emosionallığına görə nida, ümumiyyətlə, poeziya üçün əlverişli vasitələrdən hesab olunur.

Nidalar həm hissə təsir dərəcəsinin yüksəkliyinə, həm də mənaca yaygın, qeyri-müəyyən olduğuna görə şeirdə təbii ki, daha tez nəzərə çarpır. Uşaq dünyasının zəngin hisslərini, uşağın obyektiv aləmdən aldığı müxtəlif təəssüratı

ifadə etmək üçün nidalardan yerli yerində, bacarıqla istifadə etmək bir məharətdir və burada “ölçü hissi” gözlənilməlidir (1,48).

İnsanın duyğularını, coşqunluq və həyəcanını bilavasitə ifadə edən sözlərə nida deyilir (10, 387).

Nidalar başlıca olaraq subyektin daxili aləmi ilə bağlı olur. Bunlar subyektin hiss-həyəcanını, bütün duyğularını, istək və arzularını, hiddət və nifrətini, coşqunluğunu, nəşə və kədərini təzahür etdirən ifadə vasitəsidir (7, 286).

Azərbaycan dilində nidalar leksik cəhətdən 2 qrupa bölünür: 1. emosional nidalar (Ura!, Tfu!, Vaveyla! Of! Ah! və s.); 2. Əmr və müraciət bildirən nidalar (A!, Ə!, Ey!, Hey!, Xudaya! və s.)

1-ci qrupa (emosional nidalar) sırf hissi nidalar (bunların əksəriyyəti birhecalı olur) və bir sıra əqli-intellektual nidalar daxil olur. Emosional nidlaların bir qismi müsbət: Ura! (sevinc, alqış), bir qismi yalnız mənfi hisslər: Tfu! (nifrət), Vaveyla! (qorxu, narahatlıq) bir qismi isə həm mənfi, həm də müsbət hissləri ifadə edir: O!, Of! Oho! və s. (8, 274).

B.Ə.Xəlilov nidlaları leksik cəhətdən 3 qrupa bölür:

1. Emosional nidalar (*A!, Uh!, Pa!, Oho!, Vaxsey!, Ura!, Xox! və s.*);

2. Əmr və müraciət bildirən nidalar; (*Ay!, Ey!, İlahi!, Xudaya , ya Allah!, Haydi! və s.*);

3. Adət və qaydalarla bağlı olan nidalar (*Salam!, Vallah!, Əlvida!, Hələlik!, Bismillah! və s.*) (9, 320).

Layla və oxşamalarda işlənən nidalar əsasən 2-ci qrupa (əmr, müraciət bildirən nidalar) daxil olan nidlardır. Emosional nidalar bu uşaq şeirlərində çox az miqdarda istifadə olunur.

B.Xəlilov 2-ci qrupa aid olan əmr və müraciət bildirən nidlaları da 2 qrupa bölür: a) müraciət məqsədi ilə işlədilən nidalar; b) əmr məqsədi ilə işlədilən nidalar (9, 321-322).

Öz mənasına görə uşaq şeirlərində işlənən nidalar çağırış-müraciət, şadlıq, təəccüb, heyrət, etiraz, qorxu və s. kimi hissləri əks etdirir (1, 48).

Ən çox işlənən çağırış nidlaları Ay! Ey! A! Nidlardır ki, onlar da işləndiyi yerdən asılı olaraq müxtəlif mənaları ifadə edir.

Ay! nidası. Əsli, sadə, çoxmənalı nidadır. Qismən müsbət, əsasən mənfi hissləri ifadə edir. Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində də işlənmişdir. Ay! Nidası M.Kaşğarının “Divani-lügət it-türk” əsərində də işlənmişdir (6, 90).

Məhsuldar və çox işlənən nida sayılan Ay! nidası işləndiyi yerdən asılı olaraq müxtəlif mənaları (alqış-tərif, arzu-həsrət, təəssüf-peşmançılıq, dərd-kədər, şikayət-giley, yalvarış və s.) ifadə edir.

Müxtəlif mənə çalarları ilə zəngin olan məhsuldar “ay” nidası layla və oxşamalarda da geniş istifadə olunur.

Ay laylay, belə laylay,

İl ayla, belə laylay,

Heç bəndə qoy çalmasın,

Biz çaldıq belə laylay (11, 112).

Bu laylada işlənən **ay!** nidası konkret bir mənə bildirməyə də laylada ritmin yaranmasına səbəb olur, oxunan laylanın daha təsirli olmasına kömək edir və

təsirlilik dərəcəsini artırır. Göstərilən misalda nidanın ritmik funksiyası əsas rol oynayır.

Ay! nidası həm də çağırış, müraciət xitab kimi işlənir. Bu zaman laylalar körpə dinləyiciləri şəri dinləməyə hazırlamaq, onlarda maraq yaratmaq, bəzən sakitləşdirmək, rahatlaşdırmaq məqamında işlənir.

Qızılı şah budağın
Kölgəsində yatasan
Ay bala, bəndim laylay
Şəkərim, qəndim, laylay (12, 307).

Oxşamalarda da az-az təsadüf olunan **ay!** nidası burada şeirin oynaqlığını artırmaq, ritmini sürətləndirmək məqamında işlənir. Laylalarda olduğu kimi burada da xitablarla işlənərək müraciət bildirir və uşaqların diqqətini şeirə cəlb etmək, onlarda maraq yaratmaq funksiyası daşıyır.

Ay qız adamı,
Sındır badamı,
Elçiyə çay ver,
Alım qadamı (2, 187).

Balam yaraşıqlıdı,
Qəndə bulaşıqlıdı,
Ay qara milçək,
Balamdan əl çək (5, 473).

Ey! nidası. Əsli, sadə, emosional, çoxmənalı nidadır. Mənfi və müsbət hissləri ifadə edir. Cümlənin hər yerində işləyə bilər, lakin daha çox cümlənin əvvəlində gəlir. Həm ayrı, həm də xitablarla birlikdə işlənir. Yerindən, məqamından asılı olaraq müxtəlif mənaları (sevinc, qüssə, təəssüf, qəzəb-hiddət, etiraz, çağırış, fəryad və s. ifadə edir. **Ay!** nidasına nisbətən bu nida uşaq folklorunda o qədər də məhsuldar deyil. Laylalarda az-az rast gəlinən **ey!** nidası xitablarla birlikdə işlənərək müraciət, çağırış mənaları ifadə etməklə laylanın təsir gücünü artırır:

Laylay **ey** elim, obam,
Odum ocağım sobam,
Sənə layla çalıram,
Olasan mənim babam (11, 113).

Azərbaycan dilindəki nidalar səs tərkibinə görə də müxtəlif və rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir. Bir çox nidalar yalnız bir fonemdən ibarət olur. **A!** (sevinc, şadlıq, narahatlıq, etiraz, nifrət, qorxu və s.) nidası da bu qəbildəndir. Layla və oxşamalarda bu nida daha çox **Ay!** nidasının ixtisar olunmuş forması kimi işlənir. Bəzən yalnız şeirin ritmini sürətləndirmək, hecaların sayını bərabərləşdirmək, oynaqlığı artırmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Aşağıda nümunə göstərilən laylalarda bunu aydın görmək mümkündür:

Göyçək balam, **a** laylay,
Çiçək balam, **a** laylay,
Qönçə dolu butasan.
Hər kamına çatasan (12, 307).

A laylay, yenə laylay,
Can deyim sənə laylay,
Sənə gələn dərd, bəla,
Qoy gəlsin mənə laylay (15,6).

Bəzi hallarda isə **A!** nidası xitabla işlənərək müraciət, çağırış mənalı ifadədir. Bunu bir oxşama nümunəsi ilə göstərmək olar:

A dağdağanlar,
Bülbül boğanlar,
Oğlan doğanlar,
Bu balama qurban (2, 187).

Laylalarda ən çox, hətta demək olar ki həmişə rast gəlinən müraciət bildirən ən məhsuldar nida **lay-lay!** nidasıdır.

Bu nida-oxşama körpələrə müraciətlə “yat yuxun şirin olsun” mənasında işlədilir. Buradaki əmrlik körpələrin səviyyəsinə uyğundur. Körpələri yatırdarkən bu nidalarla incə, həlim ana nəvazişi, ana məhəbbəti ifadə olunur (6, 149).

Laylay dedim, yat dedim,
Qızılgülə bat dedim.
Qızılgül tacın olsun
Kölgəsində yat dedim.
Balam **laylay**, **a laylay!**
Gülüm **laylay**, **a laylay!** (7, 327).

Bizim yerlər qalın meşə
Taxtında otur həmişə.
Aranında gül bitsin,
Yaylağında bənövşə.
Balam, **a layla**, **a layla!**
Gülüm, **a layla a layla!** (3, 264).

Qeyd etdiyimiz kimi, layla və oxşamlarda daha çox çağırış-müraciət bildirən nidalara rast gəlinir, emosional nidalara isə az miqdarda təsadüf olunur. Əlbəttə ki, yüksək emosionallıqla, daxili hisslərlə, həyəcanla, sevgilə, istiliklə deyilən uşaq şeirlərində bu emosionallığı yaratmaq üçün köməkçi vasitələrdən də istifadə olunmalıdır. Leksik cəhətdən nidaların 2-ci qrupuna daxil olan emosional nidalər layla və oxşamalarda işlənərək şeirin təsir gücünü və ekspressivliyini artırır. Məs:

Laylay balam, **can** balam,
Mən sənə qurban, balam

Ağlayıban könlümü
Gəl eyləmə qan, balam (15, 6).

Aman bala, canım bala,
Sənnən qeyrəz biri də ola (14, 93).

Ədəbiyyat

1. Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şer. Bakı: Maarif, 1983, 216 səh.
2. Azərbaycan bayatıları. Bakı: Elm, 1984, 259 səh.
3. Azərbaycan uşaq müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). II cild. Bakı: Nasir, 2002, 636 səh.
4. Dərələyəz folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. XV cild. Bakı: Səda, 2006, 484 səh.
5. Gəncəbasar folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX kitab. Bakı: Səda, 2004, 522 səh.
6. Hacıyev Kamal. Azərbaycan dilində nida. Bakı: Nurlan, 2005, 215 səh.
7. Hüseynzadə Muxtar. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Maarif, 1973, 357 səh.
8. Hüseynzadə Muxtar. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279 səh.
9. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 354 səh.
10. Kazımov Qəzənfər. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 səh.
11. Qarabağ folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab. Bakı: Səda, 2000, 416 səh.
12. Naxçıvan folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 510 səh.
13. Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. I cild. Bakı: Səda, 2000, 500 səh.
14. Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI kitab. II cild. Bakı: Səda, 2002, 496 səh.
15. Uşaq folkloru. Bakı: Altun kitab, 2007, 96 səh.

K.Salmanova

Interfections in lullings and lallabies Summary

The article deals with role of interfections and their meanings in lallabies and lullings. Dependings on the position of “ay”, “ey”, “a” interfections they have meanings such as applause-praise, wish-regret, grief-repentance, sorrow-sadness, complaint-grumble in the lallabies and lullings.

These interfections are used to speed up rhythm. Such moments are discussed as function and feature in lallabies and lullings.

К.Салманова

Междометия в колыбельных и причитаниях
Резюме

В статье исследуются роль и значение междометий в колыбельных и причитаниях. В колыбельных и причитаниях широко употребляются междометия «ай», «эй», «а» и означают хвалу, одобрение, желание, сожаление, раскаивание, горе, скорбь, жалобу, мольбу и т.д. Также привлечены к исследованию особенности и функции в колыбельных и причитаниях как повышение игривости, ускорение ритма.

Rəyçi: Professor Buludxan Xəlilov